

Мария Китанова. Род, семья и дом в болгарской культуре и языке. Саарбрюкен, LAMBERT Akademic Publishing, 2015

Maria Kitanova. Relatives, family and home in Bulgarian culture and language. Saarbrücken, LAMBERT Akademic Publishing, 2015

The study of Maria Kitanova concerns one of the most important conceptual fields in the life of Bulgarians – the close circle of relatives. In the Bulgarian system of values and in our traditional culture, the kinship is the most significant one, it builds the family and turns the inhabited dwelling in home, place of love, warmth and safety. The title, structure and contents of the book reflect these relations very well.

Изследването на М. Китанова е посветено на една от най-важните концепто-сфери в битието на българите – близкия роднински кръг. В българската ценностна система, а оттам и в традиционната култура връзката по родство е най-съществена, тя изгражда семейството и превръща обитаваното жилище в дом, място на любов, топлина и сигурност. Заглавието, структурата и съдържанието на книгата много точно отразяват тези връзки. Авторката е успяла да представи и анализира **своето пространство** на човека – материално и духовно – благодарение на богатия си опит на етнолингвист и езиковед. М. Китанова има и други публикации по темата, но тук степента на обобщеност и изчерпателност е много по-висока.

Това е резултат, на първо място, от комплексния изследователски подход, който авторката прилага. В първата част на проучването тя обосновава необходимостта от структурния метод, като се опира на теоретичните постановки на К. Леви-Строс, Н. Трубецкой, В. Топоров, В. Иванов, както и на постиженията на Московската етнолингвистична школа. Осмислена по нов начин е теорията за бинарните опозиции, и най-вече за семантичната опозиция **свой – чужд** като базово антропоцентрично противопоставяне, което обхваща митологичната, етническата и социалната сфера и се осъществява на всички равнища на културата (обреди и ритуали) и езика (фолклорни и художествени текстове, книжовни и диалектни названия).

Във втората част на монографията се доказва възможността роднинската терминология да бъде научно анализирана със средствата на културните кодове. А в последната част, посветена на концепта **дом**, се използва методологията на Полската етнолингвистична школа. По този начин единната тематика на изследването се представя в няколко различни картини. Това безспорно прави проучването актуално и модерно.

На второ място, богатството на рецензирания труд се открива в огромния езиков материал, приведен и класифициран от авторката в отделните части. М. Китанова използва лексикографските данни за названията в българската роднинска терминология, като започва от Старобългарския речник, том I и II, Българския етимологичен речник (в отделни случаи се цитира и мнението на други утвърдени етимолози като Фасмер, Трубачов и др.) и продължава с Речника на Найденов, Български тълковен речник, Речник на българския език, Синонимен речник на българския език. Най-голяма стойност има екцерпираният от нея диалектен материал, става дума за стотици думи, извлечени от Диалектния архив на Секцията

по българска диалектология и лингвистична география и от многобройни публикации на български и чужди учени. Само един вещ диалектолог би могъл да открие толкова много репрезентанти на основните термини за родство от всички краища на езиковата територия на България. Само един опитен етнолингвист би могъл да ги осмисли във връзка с опозицията *свой* – *чужд* и с растителния, животинския и телесния код в българската култура. А М. Китанова се е справила и с двете задачи.

Теоретичната база на изследването е доразвита с много точно дефиниране на основните понятия, с които авторката си служи, а именно: бинарна опозиция, семантично поле, концепт, ключово понятие и лексеми репрезентанти на това понятие, ключова ситуация, когнитивна тема, културен код. Обект на изследването е семантичното поле **род**, а предмет са термините за родство, съответстващи на това семантично поле. Обектът и предметът на изследване в последната част за концепта **дом** се разглеждат като друга реализация на родството в пространствен и социален аспект.

В изследването се проследяват историята и семантичното развитие на ключовите лексеми, които представят основните понятия на семантичното поле **род** от историко-културна и когнитивна гледна точка. Основните ключови понятия: поколение, роднини, произход – се подлагат на анализ от гледна точка на опозицията *свой* – *чужд*, която се конкретизира като **роден** – **нероден**, **кръвен** – **некръвен**. Коментират се и формите на „псевдородство“ – осиновяване, побратимяване, духовно родство, кумство, кръстничество. Защитена е тезата, че в българската традиционна култура функционират следните родови институти – кръвно родство, родство по сватовство, родство по кумство и побратимяване.

Според авторката кръвните роднини имат общ произход и за тях е задължителна экзогамията – забрана за брак до четвърто коляно, т.е. до трети братовчеди. В някои райони на страната тази забрана се спазва само до втори братовчеди. Родителите и техните деца са в родство по права линия, а децата помежду си – по съребрена линия, защото не произхождат едно от друго. Родството по права линия е низходящо, когато го разглеждаме от предшественика към потомството, и възходящо, когато го разглеждаме от потомството към предшественика. Роднини по права линия са дядото > бащата > внукът > правнукът и т.н. Родството по съребрена линия е връзката между две лица, които имат общ родоначалник, без едното да произхожда от другото. Съребреното родство може да бъде пълно или непълно. Когато е общ само единият родител, родството е непълно. Подчертано е, че в българската култура кръвното родство има патрилинеен характер, което е отразено и в някои названия: еднокръвни означава братя или сестри с общ баща, а едноутробни – с обща майка.

Родство по сватовство свързва членовете на две семейства след сключване на брак между мъж и жена. Мъжът и жената стават център на това родство. Те разграничават своите роднини по сватовство от тези по рождение. Убедително е доказано, че опозицията *свой* – *чужд* се реализира, като чрез родството по сватовство родът усвоява чуждото пространство и го превръща в свое. По този начин чрез новото семейство той се разширява и се създава по-голям социум в рамките на своето.

В проучването кумството се осмисля като връзка единствено на онези семейно-родствени групи, които след изпълнение на определени обредни действия се сродяват помежду си. Според обичайното право кумството има необратим харак-

тер. Екзогамията между кумове и кумци е задължителна, което показва, че роднинството се приема като близко.

М. Китанова разглежда побратимството като традиционен институт, който съществува все още в някои райони на страната. Обикновено побратимяването се извършва от свещеник на Ивановден или на Атанасовден, на някои места може и да не участва свещеник.

Ценен принос към българската етнолингвистика е анализът на ключовите лексеми, представители на понятието **род** в български език. Те са: *род, рагя, джисн, една кръв, оцур, тарах/тараф, чок, корен, дърво, стъбло, лоза. Джисн, тарах/тараф* и *чок* са от турски произход, като някои от тях са с широко разпространение в диалектите и дори в книжовния език (*джисн*), а други са локално ограничени (*тарах/тараф, чок*) и с фонетична вариативност (*тарах/тараф*). Репрезентантите *корен, дърво, стъбло, лоза* са специално анализирани в частта за растителния културен код.

Отделен лингвистичен етюд с голяма евристична стойност представлява проучването на лексемите *оцур, чур*, които са със спорен произход. Приведени са схващанията за етимологията им на Панчовски, Зеленин, Фасмер, Трубачов, Толстой, Куркина и Успенски. От разнообразните и понякога противоречиви твърдения като опитен езиковед М. Китанова успява да изведе връзката на *оцур, чур* с лексемите *черт, кур* и *цур* в много славянски езици и оттам да стигне до извода, че вероятно те назовават първоначално прародител, праядо или правнук, тоест отнасят се към полето със сема 'далечно родство'. Авторката използва българския езиков материал от Родопите и Банат, който обхваща само клетви и неприлични изрази, и оформя собствената си хипотеза за *оцур, чур* като евфемистични названия на табуираните *дявол* и *оня свят*. Тя не изключва възможността тези названия да са отглас на култ към домашно божество, наречено *чура*.

Във втората част на книгата, в рамките на теорията за културните кодове, са проучени телесният, растителният и животинският код в българската роднинска терминология. Телесният код се осъществява с лексемите: *кръв, кост, семе, сърце, плът, жила, коляно, пояс*, които покрай основното си значение на названия за части на тялото развиват и метафорични значения в много диалекти и в книжовния език от типа 'род', 'родство', 'поколение'. Така със средствата на телесния код се утвърждава **своето**, разбираемо като кръвно родство, родство по бащина линия, родство по майчина линия и млечно родство.

С голяма честота се отличават и репрезентантите на растителния роднински код: *корен, влака/ляка, лоза*; като *семе, плод, жила, коляно* са общи за растителния и телесния код. Друга проява на растителния код е потърсена в обръщенията на младата невеста към неомъжените сестри на съпруга ѝ – *калина, малина, ябълка, дуня, дунка, црешня*. Всички те отразяват езиковия и ритуален опит за приобщаване на чуждата все още невеста към своето пространство на новия род. Тоест тук се открива поредната реализация на противопоставянето **свой – чужд** в полето на семантичната категория **род**.

Телесният код се осъществява преди всичко по обратния начин – със средствата на вторичната номинация, при която с термини за родство се назовават чужди, опасни и преди всичко хтонични същества. В българския език най-характерни в това отношение са калинката, свързана с душите на мъртвите, и невестулката, свързана с нечистите животни и с митологичните представи за божества, които дърпат нишките на живота и орисват. В тази част на книгата се илюстрира проце-

сът на умилостивяване и неутрализиране на силата на опасни животни, принадлежащи към **чуждото**, чрез евфемизмите, свързани с *майка, баба, леля, невеста, булка, сестра, калиманка, кръстница*, принадлежащи към **своето**.

Голямо достойнство на изследването е съчетаването на различни подходи и разнообразни кръгове от избраната проблематика. Така след изложението на термините за родство, в които определено преобладават семантичните характеристики на **своето**, М. Китанова преминава към друга област – названия на болести – които изцяло се вписват в **чуждото**. Болестите в българската традиционна култура се осмислят като зли сили и се умилостивяват с различни обреди. Един от най-древните начини за отблъскване на тяхната вредоносност е табуирането на имената им. А роднинските названия, които символизират топлината и подкрепата на най-близкия кръг хора, се оказват най-подходящи за приобщаване на страшните болести към **своето**. Авторката издирва и анализира названия за шарка, треска, чума, коремен тиф с основен компонент: *майка, баба, леля (баба Шарка, баба Друсла, бабичката, леля, майка, майчица* и др.).

В отделна глава са разработени роднински названия, които пряко отразяват опозицията **свой** – **чужд**. Така се оформят редове, в които от лявата страна стои положителното, **своето**, а от дясната е отрицателното, **чуждото**, в лицето на неистинската майка и неистинския баща: *майка – мащеха, помайчима* със семасиологичен признак ‘почти майка’; *баща – побащим, притатко* със семасиологичен признак ‘почти баща’. Етимологията на *свекър* и *свекърва* като чужди майка и баща, *снаха* като чужда дъщеря и *свако* като чужд съпруг показва как чрез номинационните признаци в етимоните (своя кръв, свързвам, свой) българите се опитват да превърнат чуждите в свои и да ги надарят с качествата на близки и обичани хора.

Друга област на реализация на **чуждото** в роднинските отношения са „чуждите“ деца. Те са предмет на изследване в четвъртата част на монографията. Сред тях М. Китанова сполучливо отделя три групи: 1. заварени, доведени и природени деца; 2. деца, родени извън брак; 3. деца, свързани със зли, нечисти сили. За всяка група са издирени и класифицирани названията, като са обобщени доминиращите в българската култура ценности: родството по кръв (затова доведените, заварените и природените деца са различни, чужди), семейството, скрепено с брак (затова извънбрачните деца са опасни и нечисти), християнската принадлежност (затова некръстените и умрелите некръстени деца могат да причиняват зло на своите), безгрешният живот (затова децата с физически недостатъци се смятат за наказание от Бога за извършени от родителите прегрешения, както и децата на змей и човек, вампир и човек също са резултат на грях). Така с фактите – езикови и културни – само от областта на чуждите деца авторката успява да представи основните характеристики на българската концептосфера.

Интересно допълнение към темата за семейството е изграденият в пета част на книгата образ на българското семейство в пословиците и поговорките. Разгледани са паремии за жена/съпруга, мъж/съпруг, родители и деца, други членове на рода. Материалът отразява фолклорното съзнание на българите. М. Китанова обобщава, че в него кръвното родство и семейството винаги са играли първостепенна роля, затова в пословиците и поговорките майката и бащата, братът и сестрата, кръвният роднина са най-важни в битието на всеки човек. Подчертава се, че според анализирания материал майката е по-важна, но жената изобщо е с по-про-

тиворечив, макар и по-богат, образ от мъжа, който се отличава с по-малко на брой, но положителни характеристики.

Последната част „Концептът **дом** в българската езикова картина на света“ определено има приносен характер – не само с модерната методология, но и с интересните и задълбочени наблюдения на авторката върху всички реализации на дома. М. Китанова използва богатия лексикографски регистър на лексемата *дом* – основни и метафорични значения, синоними, антоними, хипероними и хипоними, колокации и словообразователни деривати, фразеологизми. Към тях се добавят и анализите на текстове от българската художествена литература, публицистиката и паремииите.

Особено ценен и иновативен е материалът от анкетите – затворени и асоциативни. Този подход позволява на авторката да изгради цялостен модел на концепта **дом**, който съдържа няколко аспекта: битов, психологически, физически, социален, пространствен, културен и аксиологичен. Утвърждава се тезата, че домът в българската култура и език е високо ценен, защото съгражда най-святото пространство на **своето**, на топлота, обич и безопасност. Правят се изводи за два основни профила на дома – първият е традиционен и представя дома като голяма сграда с двор, в който живеят и се трудят няколко поколения членове на семейството; вторият е съвременен и осмисля дома като жилище и предметна среда на едно семейство, тоест едно поколение от рода, където членовете му общуват, забавляват се празнуват общите семейни празници. По този начин са очертани и диахронните културни различия в развитието на концепта **дом**.

Книгата на М. Китанова „Род, семья и дом в българской культуре и языке“ е нов съществен принос в богатата библиография на авторката и поредна монография за последните години. Тя може да бъде полезна за учените в областта на езикознанието, антропологията, етнологията, етнолингвистиката, лингвокултурологията и когнитивистиката. Може да послужи и като чудесно помагало за студенти в много модерни хуманитарни специалности. С интерес може да бъде четена от всеки българин, който радее за българския език и култура. Защото е написана не само със знание и вещина, но и с любов.

Калина Мичева-Пейчева / Kalina Micheva-Peycheva

✉ *Гл. ас.д-р Калина Мичева-Пейчева*

Секция за етнолингвистика

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

kalina.micheva@gmail.com

✉ *Asst. Prof. Kalina Micheva-Peycheva, PhD*

Department of Ethnolinguistics

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria

kalina.micheva@gmail.com